

Розділ: Соціальна психологія

УДК 316.624.2-053.5

Булінг у середовищі молодшої школи – соціально-психологічні й особистісні аспекти

Абсалямова К.З., Луценко О.Л.

Метою даної роботи є дослідження соціально-психологічних та особистісних аспектів булінгу в середовищі молодшої школи. Вибірку дослідження склали 100 учнів 2-4 класів та їхні класні керівники. Були використані метод експериментальних задач на заздрість, метод соціометрії, авторська анкета для виявлення основних видів цькування (фізичного, вербального, морального), психодіагностичні методики «Драматичний трикутник» та «Кактус» для виявлення соціальних ролей, рис агресивності, тривожності і демонстративності. Знайдені кореляційні зв'язки схильності до булінгу з заздрістю, негативним емоційним соціальним статусом, роллю «агресора» та «жертви», демонстративністю та тривожністю.

Ключові слова: шкільне цькування, булінг, соціальний статус, соціальна роль, агресивність, демонстративність, тривожність, заздрісність.

Целью данной работы является исследование социально-психологических и личностных аспектов буллинга в среде младшей школы. Выборку исследования составили 100 учеников 2-4 классов и их классные руководители. Были использованы метод экспериментальных задач на завистливость, метод социометрии, авторская анкета для выявления основных видов травли (физической, вербальной, моральной), психодиагностические методики «Драматический треугольник» и «Кактус» для определения социальных ролей, черт агрессивности, тревожности и демонстративности. Найденны корреляционные связи склонности к буллингу с завистливостью, негативным эмоциональным социальным статусом, ролью «агрессора» и «жертвы», демонстративностью и тревожностью.

Ключевые слова: школьная травля, буллинг, социальный статус, социальная роль, агрессивность, демонстративность, тревожность, завистливость.

The aim of this article is to study social-psychological and personal aspects of bullying in the earlier school environment. The sample of the research was 100 pupils of 2-4 school years and their class teachers. It was used experimental tasks method for envy revealing, sociometry, author's inquiry form for revealing main sorts of bullying (physical, verbal, moral), psychodiagnostic methods "Dramatic Triangle" and "Cactus" for measuring social roles, aggressive, demonstrative and anxiety traits. It was found correlation relationships of bullying with envy, negative emotional social status, "Aggressor" and "Victim" social roles, demonstrative behavior and anxiety.

Key words: school harassment, bullying, social status, social role, aggression, demonstrative behavior, anxiety, envy.

Шкільне насильство завжди було однією з найважливіших проблем освітнього середовища. Практично в кожному класі є діти, які стають «козлами відпущення» для окремих учнів, а іноді й більшості класу. Однак саме в останні 30 років психологи й педагоги б'ють тривогу - настільки частим, жорстоким, цинічним стає це явище, що призводить до важких психологічних наслідків. В лонгitudному дослідженні, яке проводилось з 1993 року в США (штат Південна Кароліна), було опитано 1420 підлітків, їхніх батьків та опікунів щодо цькувань на їхню адресу. Через 20 років медичне обстеження показало, що ті, хто раніше був жертвами переслідувань, частіше страждають на депресії, тривожні розлади, панічні атаки та агорафобії. Ініціатори переслідувань також увійшли у групу ризику, до того ж за чинником суїцидальних намірів [17].

Термін «булінг» запропонував англійський журналіст Е. Адамс на початку 90-х років ХХ століття. Тоді ж з'явилася і його конкретизація «шкільний булінг». Булінг (bullying, від англ. bully – хуліган, забіяка, задира, грубиян) означає систематичне, навмисне цькування інших з одержанням моральної або фізичної вигоди [1].

В останні 20 років поняття «булінг» стало визнаним міжнародним соціально-психологічним і педагогічним терміном, за яким стоїть ціла сукупність соціальних, психологічних і педагогічних проблем.

На порталі MSN (Microsoft Network), що є великим інтернет-провайдером та популярною західною пошуковою системою, булінг згадується більше мільйона разів, що говорить про важливість і актуальність даної проблеми в сучасному суспільстві. Явищу булінга цілком присвячено кілька великих національних і міжнародних серверів, таких як Bullying.org, Bullying Online, Stop bullying, Bullying.net і т.д. Існують національні громадські організації по боротьбі з булінгом, спеціально звернені до дітей, педагогів і батьків.

Про насильство та цькування в групах людей у світі стали говорити й писати вже на початку ХХ століття, але серйозні дослідження почалися на Заході ледве більше 30 років тому. Піонерами в цій області виступили науковці Скандинавських країн (Roland E., Olweus D., Lane D.A., O'Moore M., Hillery B., Tattum D., Rigby K., Вайнгартен К. і ін.). Д. Лейн і Э. Міллер асоціюють булінг із цькуванням. Вони ж визначають це явище як тривалий процес свідомого жорстокого ставлення, фізичного й (або)

психічного, з боку одного або групи дітей до іншої дитини (інших дітей) [6]. І. Малкіна-Пих визначає булінг як агресивну поведінку, що виражається в зловмисному переслідуванні, жорстокості, спробах образи й приниження людини, підриві її репутації й т.п. [9]. Е. Роланд вважає, що булінг являє собою тривале фізичне або психічне насильство з боку індивіда або групи відносно індивіда, що не здатний захистити себе в даній ситуації [16]. І. Бердишев визначає булінг як свідоме, тривале насильство, що не носить характеру самозахисту й надходить від одного або кількох людей [2]. На думку І.М. Кона, булінг – це залякування, фізичний або психологічний терор, спрямований на те, щоб викликати в іншого страх і тим самим підкорити його собі [7].

Відповідно до думки більшості дослідників, булінг включає чотири головних компоненти: 1) це агресивна й негативна поведінка; 2) вона здійснюється регулярно; 3) вона відбувається у стосунках, учасники яких мають неоднакову владу; 4) ця поведінка є навмисною.

Таким чином, булінг – умисна поведінка, що не носить характеру самозахисту і не санкціонована нормативно-правовими актами держави, тривале фізичне або психологічне насильство з боку індивіда або групи, які мають певні переваги (фізичні, психологічні, адміністративні тощо) відносно індивіда, і яке відбувається переважно в організованих колективах з певною особистою метою (наприклад, бажання заслужити авторитет). Найчастіше мова йде про відносини, що складаються в дитячому середовищі, але булінг нерідко практикують і дорослі.

Специфічність булінга на відміну від інших форм агресії полягає у відсутності причин для конфлікту, приховуванні від оточуючих ситуації, що відбувається, витончених засобів цькування [3].

Розрізняють два типи булінгу: безпосередній (фізичний) і непрямий, котрий інакше називають соціальною агресією [7]. Фізичний шкільний булінг - навмисні поштовхи, удари, стусани, побой, нанесення інших тілесних ушкоджень та ін.; сексуальний булінг є підвидом фізичного (дії сексуального характеру). Психологічний шкільний булінг - насильство, пов'язане з впливом на психіку, що наносить психологічну травму шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, що ведуть до емоційної дестабілізації, непевності жертви. До цієї форми відносять: вербальний булінг, де зняряддям служить голос (образливе ім'я, з яким постійно звертаються до жертви, обзивання, дражніння, поширення образливих слухів і т.д.); образливі жести або дії (наприклад, плювки в жертву або в її напрямку); залякування (використання агресивної мови тіла й інтонацій голосу для того, щоб змусити жертву робити або не робити що-небудь); ізоляція (жертва навмисне ізолюється, виганяється або ігнорується частиною учнів або всім класом); вимагання (грошей, їжі, інших речей, примус що-небудь украсти); ушкодження й інші дії з майном (злодійство, грабіж, ховання особистих речей жертви); кібербулінг - приниження за допомогою мобільних телефонів, інтернету, інших електронних пристроїв (пересилання неоднозначних зображень, фото- і відео-матеріалів, обзивання, поширення слухів та ін.) [11].

Явище булінгу має свої вікові, полові (гендерні) та інші особливості. Більшість даних свідчить про те, що в 5-9 класах середньої школи кількість випадків булінгу сягає максимуму, а вже у старших класах – знижується [4]. Щодо молодших школярів, наше більш раннє пілотажне дослідження показує, що вже у 8 років діти вміють користуватися всіма засобами булінгу, але справжніми булерами є лише деякі з них. Згідно попередніх результатів найбільш поширеними формами булінгу для молодших школярів були вербальні знущання, на другому місці – фізичні знущання та моральне пригнічення, на останньому – заборони та ігнорування [3].

Стосовно гендерного аспекту, І.Кон вказує на більшу поширеність даного явища в середовищі хлопчиків. Це пов'язано не стільки з підвищеною агресивністю хлопчиків, скільки з особливостями хлоп'ячої нормативної культури, що помітно міняється з віком. «Крутість» і агресивність сприяють підвищенню статусу хлопчика в колі однолітків чоловічої статі, а потім і серед дівчат. Крос-культурні дослідження показують, що більш напористі хлопчики мають більший успіх у дівчат, частіше мають побачення з ними. Стосовно дівчат, вони теж практикують булінг в реальному житті. Просто хлопчики й дівчата користуються різними формами булінгу. Якщо хлопчики частіше прибігають до фізичного булінгу (стусани, поштовхи й т.п.), то дівчата частіше користуються непрямими формами тиску (поширення слухів, виключення з кола спілкування) [8].

Причини булінгу пов'язуються як із зовнішніми факторами (ситуацією взаємодії, соціально-демографічними особливостями однокласників, поведінкою дорослих), так і з особистісними особливостями самих дітей, включених у ситуацію шкільного цькування. Деякими науковцями виділяється три основних причинних фактори булінгу: у дитини немає друзів; вона спілкується з тими, хто не може їй допомогти або захистити; вона не приймається групою однолітків [4]. Серед біологічних факторів називаються інстинкти, зокрема потяг до агресії, що на думку З.Фрейда і його послідовників, багато в чому визначає поведінку людини [13].

Згідно уявленням етологів, первісна ієрархія явно або неявно пронизує все наше суспільство. У відносно чистому вигляді її саме й можна спостерігати в дитячих колективах, коли ще недостатньо розвинена свідомо поведінкова саморегуляція. Піднятися в ієрархії найлегше, принизивши навколишніх. Зухвала антигромадська поведінка деяких дітей – прояв їхньої ієрархічної боротьби. Однак, якими б не були сильними ці інстинкти, їхня дія переломлюється через засвоєні дитиною норми й правила суспільства [14]. Більше того, вона не може не бути прив'язана до індивідуально- та соціально-психологічних якостей особистості.

Особливо небезпечним явище булінгу стає в середовищі молодшої школи, коли психіка дітей формується інтенсивними темпами й особливо уразлива до сприйняття домінуючих в оточенні моделей

поведінки. Тому метою нашої роботи стало дослідження соціально-психологічних і особистісних аспектів булінгу в колективах молодших школярів.

Відповідно до наших гіпотез, поведінка, що класифікується як булінг, може бути пов'язана з такими соціально-психологічними характеристиками, як соціометричний статус і соціальна роль дитини в колективі, а також з особистісними рисами агресивності, демонстративності, тривожності, імпульсивності й заздрісності.

Виходячи з мети й гіпотез дослідження були сформульовані наступні завдання:

1. Виявити поширеність різних форм булінгу серед учнів молодших класів.
2. Порівняти власну оцінку схильності до булінгу в самих учнів з її оцінкою з боку вчителів.
3. Проаналізувати зв'язок схильності до булінгу з показниками соціального статусу.
4. Виявити зв'язок схильності до булінгу із властивою для учня соціальною роллю агресора, жертви або захисника.
5. Визначити зв'язок схильності до булінгу з особистісними рисами агресивності, демонстративності й тривожності.
6. Перевірити відношення між схильністю до булінгу й заздрісністю.

МЕТОДИКА

В дослідженні взяли участь 100 учнів загальноосвітньої школи, з 2 по 4 класи, 42 дівчинки й 58 хлопчиків. Діапазон віку: 6-10 років, медіана - 8. Дослідження проводилось в рамках психодіагностичної роботи практичного психолога в школі. Тривалість обстеження кожної групи (класу) - 2 уроки, тобто 1,5 астрономічних години (у цей же час вчителем заповнювалась анкета). Психологічне тестування учнів було організовано на добровільній основі та всі учасники охоче погодилися на взаємодію із психологом.

В дослідженні використовувались наступні психодіагностичні інструменти:

1. Метод соціометрії. Тип соціометрії – параметричний, кількість виборів – від 0 до 6-ти. Два критерії – емоційний і діловий. Індокси, що інтерпретуються, за кожним критерієм: загальний соціометричний статус, позитивний соціометричний статус, негативний соціометричний статус, індекс загальної емоційної експансивності, індекс позитивної експансивності, індекс негативної експансивності, індекс обсягу взаємодії [5].

3. Тест-опитувальник «Драматичний трикутник» О.Ю. Ніконової на основі моделі аналізу відносин С. Карпмана [10].

4. Проективний тест «Кактус» М.А. Панфілової [12].

5. Експеримент на заздрісність [15]. В ньому учням пропонувалися три завдання з цукерками, де перевірялося різними способами, чи погодиться дитина позитивним чином вплинути на те, отримає або ні інша дитина додаткові цукерки. За кожною задачею досліджуваний отримував 0 балів, якщо він виявить альтруїзм, або 1 бал – якщо проявить заздрість. Діапазон балів за методом – від 0 до 3-х.

6. Авторська анкета булінга для дітей. Анкета складалася з 32 затверджень, 16 з яких були буферними. Твердження утворювали 4 шкали відповідно до форм булінгу: вербальні знущання (обзивання, висміювання тощо), фізичні знущання (плювання, удари, ховання та пошкодження речей тощо), моральне пригнічення (негативна міміка, розиграші, покарання, вираження антипатії), заборони й ігнорування (заборона спілкуватися, робити щось, виключення з сумісних дій, бойкотування). Анкета пропонувалась під назвою «Питання з уміння дружити й постояти за себе». За кожне згадування дитиною використання нею певної форми булінгу надавався 1 бал, тобто загалом за анкету можна було набрати від 0 до 16 балів, за кожною шкалою – від 0 до 4 балів.

7. Авторська анкета для класних керівників. Анкета являла собою короткий опис поняття «булінг», інструкцію й список учнів за абеткою. Необхідно було оцінити схильність до булінгу кожної дитини за 4-х бальною шкалою.

Методи обробки даних: створення бази даних, пошук середніх, побудова діаграм виконані у програмі MS Excel 2003, перевірка достовірності розходжень між групами за U-критерієм Манна-Уїтні, кореляційний аналіз Спірмена, перевірка нормальності розподілу за критерієм Колмогорова-Смірнова виконані у програмі StatSoft STATISTIKA 6.0.

Результати

Аналіз поширеності форм булінгу серед учнів молодшої школи виявив, що найчастіше дітьми використовуються заборони та ігнорування, які є найбільш прихованою формою цькування, на другому місці за частотою використання знаходяться вербальні знущання та моральне пригнічення, і найрідше діти вдаються до фізичних знущань – див. рис. 1.

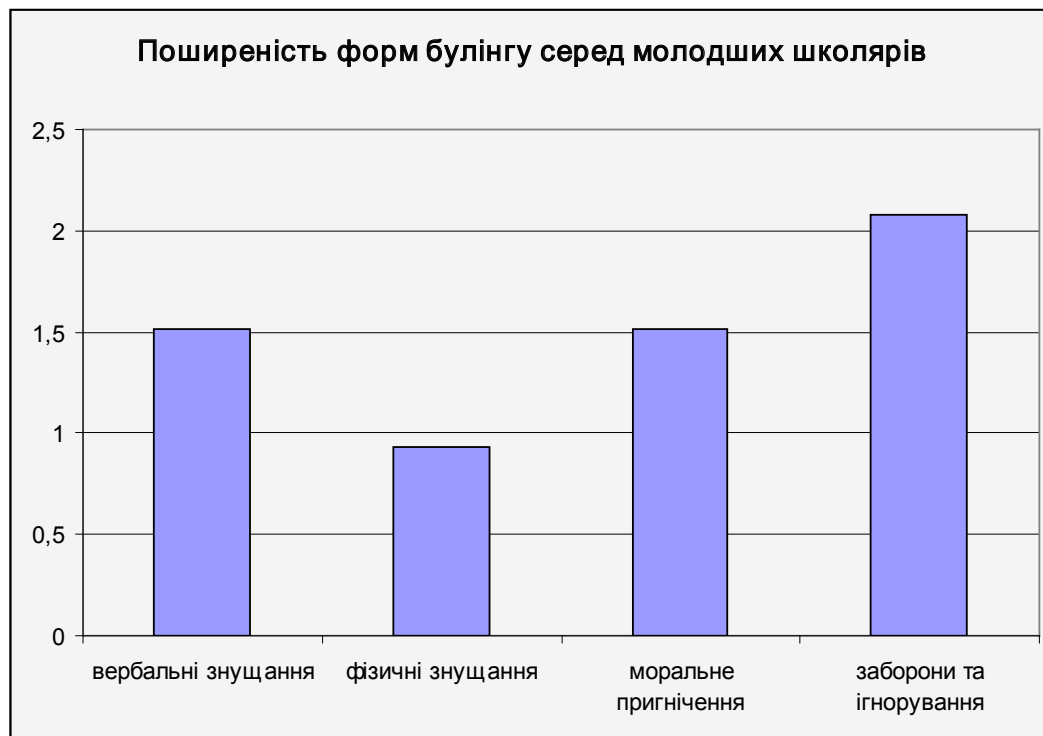

Рис. 1. Частота використання основних форм булінгу молодшими школярами

Розподіл дітей за кількістю обраного арсеналу булінгу відбувався за правилом $M \pm 3S$, де M – середнє арифметичне (6,03 балів), S – стандартне відхилення (4,8 балів): дітей, що не обрали жодного прояву булінгу або обрали лише один віднесено до категорії «низька схильність до булінгу», дітей, що використовують в своєму арсеналі від 2 до 10 типів булінгу віднесено до групи «середня схильність до булінгу», і учнів, що обрали від 11 до 16 проявів булінгу в нашій анкеті віднесено до категорії «висока схильність до булінгу». Таким чином, 25 % молодших школярів виявилися з низькою схильністю до булінгу, 54 % дітей – з середньою схильністю до булінгу, 21 % учнів – з високою схильністю до булінгу, що відповідає нормальному розподілу за критерієм Колмогорова-Смірнова ($p > 0,05$).

Розходження за усіма шкалами булінгу між групами хлопчиків і дівчат статистично значущі. Вербальні знущання ($U=885,0$, $p=0,015$), фізичні знущання ($U=861,5$, $p=0,005$), моральне пригнічення ($U=839,0$, $p=0,006$), заборони й ігнорування ($U=908,5$, $p=0,027$). За усіма формами булінгу сума рангів вище у хлопчиків.

Оцінка учнями власної схильності до цькування ровесників не співпадає з оцінкою, наданою класними керівниками, про що говорить відсутність значущою кореляції між анкетами учнів та вчителів.

Значущі кореляції отримані між схильністю до булінгу та соціометричними індексами. Прояв вербальних знущань прямо пов'язаний з негативним соціальним статусом учня за емоційним критерієм ($R=0,25$, $p=0,01$). Також з даним негативним статусом пов'язане використання морального пригнічення ($R=0,21$, $p=0,03$). Така форма булінгу як фізичне знущання негативно пов'язана із загальним індексом експансивності досліджуваного за емоційним критерієм ($R=-0,20$, $p=0,04$). З індексом емоційної експансивності також зворотно корелюють заборони й ігнорування ($R=-0,21$, $p=0,04$).

Аналіз зв'язків схильності до булінгу з соціальною роллю дозволив виявити, що використання вербальних знущань прямо пов'язане із соціальною роллю агресора ($R=0,37$, $p < 0,001$), прояв фізичних знущань – з роллю як жертви ($R=0,29$, $p=0,003$), так і агресора ($R=0,48$, $p < 0,001$), моральне пригнічення прямо корелює з роллю агресора ($R=0,38$, $p < 0,001$), та заборони й ігнорування також прямо пов'язані з агресивною соціальною роллю ($R=0,43$, $p < 0,001$).

Кореляційний аналіз схильності до булінгу з психологічними рисами агресивності, тривожності та демонстративності, які виявлялися за проективною методикою «Кактус», дозволив знайти негативний зв'язок такої форми булінгу, як заборони й ігнорування, з демонстративністю ($R=-0,20$, $p=0,043$) і позитивний – з тривожністю ($R=0,21$, $p=0,035$).

Булінг за допомогою заборон і ігнорування виявився пов'язаним прямим кореляційним зв'язком з рівнем заздрості: $R=0,24$, $p=0,01$.

ОБГОВОРЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ

Найбільш поширеною формою булінгу в даному дослідженні молодших школярів виявились заборони та ігнорування. Це такі форми, які потребують узгоджених дій від кількох осіб, та вони є найбільш непомітними з боку вчителів та вихователів. Вербальні знущання та моральне пригнічення використовуються з однаковою частотою на другому місці, а фізичні знущання використовуються дітьми дуже рідко як недозволена форма поведінки, за якою скоріше за все прослідуює покарання. В

нашому попередньому пілотажному дослідженні [3] з 30-ми особами були отримані частково інші результати, зокрема, заборони та ігнорування зустрічалися найрідше, а на другому місці були фізичні знущання, які зараз відійшли на останнє місце. Таке розходження можна пояснити тим, що контингент у різних школах може дещо відрізнятися, також як і загальна виховна атмосфера. Проте результати даного дослідження можна вважати більш надійними через значний обсяг і репрезентативність вибірки. Те що співпало в обох дослідженнях – це висока поширеність вербальних знущань, які у пілотажному дослідженні були на першому місці, а зараз зайняли друге місце за частотою.

Діти розділяються у відсотковому відношенні за загальною схильністю до використання булінгу відповідно нормальному розподілу: половина учнів в середньому схильна до проявів булінгу, і приблизно по ¼ частині досліджених припадає на низький та високий рівні булінгу. Нормальному розподілу зазвичай відповідають ознаки, які мають більш біологічну, ніж соціально-культурну природу, що може свідчити на користь етологічної концепції пояснення феномену булінгу як механізму побудови групових ієрархій.

Те, що не було знайдено кореляцій оцінок схильності до булінгу з боку вчителів та учнів можна пояснити тим, що булери вдаються до хитрощів, приховуючи власну поведінку від дорослих, аби уникнути покарання. Можливо вчителі не намагаються розібратися зі справжніми стосунками між учнями, якщо це їм не заважає досягати власних цілей. Зокрема в дослідженні В.І. Вишневської та М.Л. Бутовської було виявлено, що вчителі самі здатні використовувати техніку булінгу до учнів, або провокувати її [4].

Серед соціометричних індексів з булінгом виявились пов'язаними негативний емоційний статус та позитивна експансивність. Тобто, чим більше негативних виборів отримує дитина, чим більше їй не довіряють, тим більше вона схильна до певних форм булінгу, зокрема до вербального й морального цькування. У свою чергу, чим більше виборів учень сам віддає за емоційним критерієм, тобто чим більше дитина осмислює сферу дружби й довіри, тим менше вона схильна до фізичних знущань та ігнорування оточуючих. Це свідчить, що булінг виконує компенсаторну функцію коли дитина не вміє позитивно спілкуватися та будувати відносини у колективі, бути привабливою для інших.

З'ясувалося, що діти, які схильні обирати роль «агресора», часто використовують у своїх діях усі прояви булінгу. Учні, що демонструють соціальну роль «жертви», теж схильні до використання фізичних знущань, можливо, як спосіб помститися за свої образи. Логічно, що використання ролі «захисника» не корелює зі схильністю до булінгу, тобто дитина, впевнена в собі настільки, що може захищати інших, не вдається, до цькування слабких членів колективу.

Те, що демонстративні діти не використовують заборони й ігнорування, можна пояснити тим, що вони звикли до більше помітних форм цькування, намагаючись привернути до себе увагу, а тривожні діти бояться відкрито знущатися з інших, тому їм комфортніше вдаватися до більш прихованої форми булінгу - заборон та ігнорувань.

Риса заздрісності та нездатності до альтруїзму пов'язана з таким «мовчазним булінгом», як заборони та ігнорування. Це прояв нетерпимості до певних переваг інших, завдяки чому ці переваги ігноруються разом з особистістю їх носія.

Показово, що не було виявлено зв'язку проявів булінгу з агресивністю. Це свідчить на користь того, що булінг – це скоріше форма статусної, ієрархічної, маніпулятивної, ніж справжньої агресивної поведінки, яка пов'язана зі спонтанно виникаючою деструктивною енергією (наприклад, садизмом).

ВИСНОВКИ

1. Найпоширенішим видом булінга серед дітей молодшої школи є заборони та ігнорування, які є найбільш прихованою формою цькування, за яку навряд чи послідує покарання. Хлопчики частіше використовують засоби булінгу або частіше це визнають, ніж дівчата.

2. Вчителі на помічають схильності до булінгу серед своїх учнів і неправильно оцінюють здатність кожної дитини до цькування.

3. Учні, які у соціометричному опитуванні не обираються однолітками за емоційними симпатіями і довірою, в більшій мірі схильні до булінгу ніж інші. Учні, що мають бажання дружити з багатьма учнями і демонструють власну довіру і симпатію, мають низьку схильність до булінгу.

4. Учні, що використовують у соціальній взаємодії роль «агресора» схильні до всіх форм булінгу. Діти, які схильні до соціальної ролі «жертви» теж схильні до булінгу, зокрема до його фізичних проявів.

5. Загресивністю булінг статистично не пов'язаний, через що його можна вважати більш статусною поведінкою, ніж спонтанно агресивною. Це більш інструментальна, реактивна агресія (домінантність), ніж проактивна. Демонстративні діти не використовують у власному арсеналі заборони та ігнорування, адже це не справляє яскравих вражень на інших. Тривожні діти найчастіше використовують такий вид булінгу як заборони та ігнорування, що є більш обережною стратегією поведінки.

6. Заздрісні діти схильні до використання заборон та ігнорування в міжособистісному спілкуванні, що також доводить інструментальність, а не спонтанність такої форми агресивної поведінки, як булінг. Особистості, які не можуть отримати бажане і схильні до заздрощів, використовують булінг для зниження статусу тих, кому вони заздрять, тим самим підвищуючи власний. Цим вони компенсують фрустровані потреби.

ПІДСУМОК. Наше дослідження показало, що явище шкільного булінгу властиво сучасним молодшим учням, особливо хлопчикам. Стабільно високу поширеність має вербальний булінг. Частота проявів найбільш активного булінгу (фізичного) може залежати від контингенту та атмосфери школи. Положення в колективі та довірливість стосунків пов'язані зі схильністю до булінгу; залежно

від соціальної ролі діти схильні демонструвати різні форми булінгу; такі особистісні якості як демонстративність, заздрісність і тривожність пов'язані з різними елементами булінгу в повсякденному шкільному спілкуванні.

Надалі планується дослідження булінгу у середній та старшій школі, де будуть задіяні додаткові психодіагностичні інструменти, які немає можливості використовувати з молодшими школярами через особливості віку. Зокрема планується більш детально вивчити види агресивності, акцентуації характеру, ступінь впливу інстинктивних потягів на поведінку (примативність).

Література

1. Аверьянов А.И. Школьный буллинг в воспоминаниях студентов МГПИ / А.И. Аверьянов // Сборник научных трудов SWORLD по материалам международной научно-практической конференции. – Одесса: Куприенко С.В., 2011. – Т. 15, № 4. – С. 22 – 25.
2. Бердышев И.С. Лекарство против ненависти / И.С. Бердышев; семинар записала Е. Куценко // Первое сентября. – 2005. – № 18. – С. 3.
3. Бутовская М.Л. Буллинг как социокультурный феномен и его связь с чертами личности у младших школьников / М.Л. Бутовская, Е.Л. Луценко, К.Е. Ткачук // Этнографическое обозрение. – 2012. – № 5. – С.139–15.
4. Вишневская В. И. Феномен школьной травли: агрессоры и жертвы в российской школе / В.И. Вишневская, М.Л. Бутовская // Этнографическое обозрение. – 2010. – № 2. – С. 55 – 68.
5. Горшков М.К. Прикладная социология: методология и методы: интерактивная учебная помощь / М.К. Горшков, Ф.Е. Шереги. – М.: ФГАНУ «Центр социологических исследований», Институт социологии РАН, 2012. – 372 с.
6. Лейн Д.А. Школьная травля (буллинг). Детская и подростковая психотерапия / Под редакцией Девида Лейна и Эндрю Миллера. — СПб.: Питер, 2001. — С. 240—274.
7. Кон И.С. Мальчик – отец мужчины / И.С. Кон. – М.: Время, 2010. – 704 с.
8. Кон И.С. Что такое буллинг и как с ним бороться? / И.С. Кон // Семья и школа. – 2006. - № 11. – С. 15 – 18.
9. Малкина-Пых И.Г. Психология поведения жертвы. Справочник практического психолога / И.Г. Малкина-Пых. – М.: Эксмо, 2006. – 1008 с.
10. Ніконова О.Ю. Розробка та стандартизація тесту «Драматичний трикутник» / О.Ю. Ніконова // Практична психологія та соціальна робота, 2011. - № 8. - С. 39 - 43.
11. Ожиёва Е.Н. Буллинг как разновидность насилия. Школьный буллинг / Е.Н. Ожиёва / Психология и социология / 5. Психолого-воспитательные проблемы развития личности в современных условиях. – Харьков: Харьковский гуманитарный университет, 2007.
12. Панфилова М.А. Графическая методика «Кактус» / М.А. Панфилова // Школьный психолог. – 1998. - № 43. – С. 8 – 9.
13. Фоминова А. Школьная травля / А. Фоминова. Классное руководство и воспитания школьников. Приложение в газету «Первое сентября». – 2009. - № 5. – С. 31 – 36.
14. Этология.ру. – Электронный ресурс. Режим доступа: www.ethology.ru
15. Fehr E. Egalitarianism in young children / E.Fehr, H. Bernhard, B. Rockenbach // Nature. – 2008. – V. 454. – P. 1079 –1083.
16. Roland E. Aggression and bullying / E. Roland, T. Idsoe // Aggressive Behavior. – 2001. – V. 27, № 6. – P. 446 – 462.
17. Copeland W.E. Adult Psychiatric Outcomes of Bullying and Being Bullied by Peers in Childhood and Adolescence/ W.E. Copeland, D. Wolke, A. Angold, E. J. Costello // JAMA Psychiatry. – 2013; (Published online February 20, 2013): P. 1-8. doi:10.1001/jamapsychiatry.2013.504.